

Чор Россиясининг Ўрта Осиёдаги мустамлакачилиги даврида амалга оширилган ўзгаришларнинг чинакам маъно ва мазмунини аниқроқ билиб олиш, тўғрироғи, мустамлакачилик билан тўкнаш келиш туфайли анъанавий давлатчилик ва жамият ҳаётининг издан чиққанини тасаввур этиш учун расмий «юкори» табакалар томонидан баён килинган дастурлардан ташқари, ўша вақтдаги айрим хужжатларга мурожаат қилиш ҳам мақсадга мувофиқ. Бу борада хусусан, қамроқ ўрганилган соҳа – маҳаллий жамиятнинг маънавий соҳасига тааллуқли хужжатлар диққатга сазовор.

Чор Россиясининг Ўрта Осиёдаги мустамлакачилиги даврида амалга оширилган ўзгаришларнинг чинакам маъно ва мазмунини аниқроқ билиб олиш, тўғрироғи, мустамлакачилик билан тўкнаш келиш туфайли анъанавий давлатчилик ва жамият ҳаётининг издан чиққанини тасаввур этиш учун расмий «юкори» табакалар томонидан баён килинган дастурлардан ташқари, ўша вақтдаги айрим хужжатларга мурожаат қилиш ҳам мақсадга мувофиқ. Бу борада хусусан, қамроқ ўрганилган соҳа – маҳаллий жамиятнинг маънавий соҳасига тааллуқли хужжатлар диққатга сазовор.

Мана, Россия империяси Давлат Кенгашининг аъзоси, 1908-1909 йилларда Туркистон ўлкасини тафтиш қилган сенатор К. К. Паленнинг ҳисоботида келтирилган фикр: «Рус ҳукумати ўз фуқаролигига қирган бошқа қабилаларни тинчлантириш ҳақида қайғуриб, мазкур қабилаларнинг ахлокий тушунчалари соҳасига зўравонлик билан кириб бориш ва мамлакатдаги урф-одатларни ўзгартириш ниятида эмаслигини эълон қилиш билан чекланди... Шу билан бирга, ҳозирча ўз қучида қолдирилган одатдаги ҳуқуқнинг вақтинчалик тартиби ҳамиша назарда тутилди, чунки «агар Қуръонга қонун қучи бериладиган бўлса, аҳоли айтиб ўтилган қонуннинг изохловчиси бўлган ўз руҳонийлари тазйиқи остида бўлади, рус давлатига ҳамиша бегона бўлиб қолади».

Яъни рус ҳукумати Туркистон аҳолисининг онги, унинг ижтимоий муносабатлари қўп асрлар мобайнида Ислом аҳкомлари ва анъаналари билан белгилаб келингани, унинг

таркибий кисми бўлган шариат сиёсий, ижтимоий-иқтисодий конун-қоидаларнинг, ҳуқуқий ва ахлоқий анъаналарнинг бутун бир мажмуидан иборат эканини ҳис қилиб, бу жамиятни табиий-тарихий тараккиёт йўлидан зўрлик билан бошқа томонга буриб юборишни режалаштирди. Бунинг учун Кауфман давридаёқ «диний урф-одатлар ва маросимларга аралашмаслик тўғрисида»ги шовкин-суронлар, сафсаталар билан рухонийларнинг ерлари давлат мулки, деб эълон қилинди ва улар арзимас пулга чор генераллари, юқори амалдорлари, савдогарлари ва янги капиталистларга сотиб юборилди, шаҳарнинг руслар яшайдиган қисмларини ва бошқа объектларни қуришга ажратиб берилди. Кейинроқ вақфларни ташкил этиш аслида бутунлай тақикланди. Рухоний табаканинг иқтисодий негизига путур етказилиши ўз-ўзидан ўлканинг анъанавий ўқув юртлари – мактаблар ва мадрасаларга таъсир кўрсатиши лозим эди. Улар давлат маблағлари ҳисобига эмас, балки жамоат, шу жумладан, диний муассасалар хайриялари ҳисобига таъмин этилар эди. Туркистон аҳолисини саводли қилиш ва уларга маориф тарқатишнинг асосий ўчоқлари, унинг миллий-маънавий қадриятлари бир қисми бўлган мактаб ва мадрасалар Туркистоннинг ижтимоий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга эди. Бу ҳолат мустамлакачи маъмурларга ёқмасди, мактаб ва мадрасаларни «муслмончилик ўчоқлари» деб, уларни «русларга нисбатан» душманлик қайфиятида деб, бу ерда уларни обрўсизлантиришга қаратилган режалар тузиш билан шугулланишди.

Чоризмнинг бу масаладаги ҳаракатларининг стратегик йўли миллий мактабларни секин-аста тугатишдан иборат эди. Кауфман давридаёқ «махаллий мактабни зўравонлик билан бекор қилиш қанчалик... хавфли бўлса, бу мактабнинг сезиларли равишда йўқ бўлиб боришининг аниқлиги биз учун шунчалик фойдали ва манфаатлидир», деб очиқдан-очиқ айтилар эди. Кауфмандан кейин ва, айниқса, Тошкентдаги (1892 йил) ва Фарғона водийидаги (1898 йил) халқ ҳаракатларидан сўнг маҳаллий маъмурият генерал-губернатор иштирокида бўлиб ўтган кўпсонли кенгашлар жараёнида «аҳолининг маънавий-диний ҳаётини зўр диккат билан қузатиб боришни жорий этиш» дастурини ишлаб чиқади, бундан мақсад, муслмонлар динининг зарарли томонларини заифлаштириш ва уларга барҳам беришдан иборат» эди, дейилади ҳужжатда. Ана шу қўрилган чора-тадбирларни таҳлил қилиш қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш имконини беради:

- генерал-губернатор, вилоят бошқармалари ва уезд бошлиқлари ҳузурида «вақфларни бошқариш баробарида, маҳаллий аҳолининг маънавий ҳаётини ўрганиш ва қузатиб бориш ила шугулланадиган» махсус амалдорлар лавозимларини таъсис этиш;
- халқ судлари ва волост мудирлари зиммасига «беш йил муддат ўтгандан кейин бутун хизмат ёишмаларини рус тилида олиб бориш, ўн беш йил ўтгандан кейин эса бу лавозимларга рус тилини яхши эгаллаган шахсларнигина тайинлаш» вазифасини юклаш;
- «махаллий қишлоқларни қозилар тайёрланадиган мадрасаларда рус тилини ўқитишни жорий этиш тўғрисида тақлиф қиритишга ундаш; бу ҳол мазкур ўқув юртлари эшиқларини рус ўқитувчиларига очиб бериши» баробарида, «муслмон олимлари, мутаассиблар ва Исломининг ҳар қандай арқонлари оқиб келадиган мадрасаларда нималар қилинаётганини доимий ва ишончли равишда» қузатиб боришга имкон яратади;
- маҳаллий аҳолининг «рус-тузем мактабларини ва шаҳар билим юртларини тамомлаб

келган болаларига фахрий фукаралар ёки кишлок-овул оксоколлари лавозимларини эгаллаш; муайян хизматда синов муддатини ўтаганидан кейин эса волост мудирлари ва катта оксоколлар лавозимларини эгаллаш ҳуқуқларини бериш» каби муҳим имтиёзлар бериш;

– «православ рухонийларини уларнинг миссионерлик мақсадларини таъкиб қилмаган ҳолда, маҳаллий аҳолига рус-православ руҳида маданий таъсир кўрсатиш ишига жалб қилиш»;

– мусулмон хотин-қизлар ўртасида ишлаш учун «таъсир кўрсатишдан иборат муқаддас миссиянинг хусусиятларини яхши тушунадиган ва уларга фидойилик билан ёрдам беришни истовчи» маълумотли роҳибаларни жалб қилиш.

Кўриб турибмизки, маҳаллий жамиятнинг маънавий ҳаётига таъсир кўрсатишда сиёсий, қидирув усулларида, маъмурий ва сиёсий чора-тадбирлардан фойдаланишга катта умид қилинган. Бироқ бундан бирмунча вақт илгари ҳам кенг қўлланилган бундай чоралар маъмурлар билан жамият ўртасидаги муносабатларга жиддий таъсир кўрсата олмади. Таҳқирлаш, умидсизлик, қўпчилик аҳолининг турмуш даражаси пасайиб кетишини бошдан кечирган Туркистон жамияти чоризм томонидан қўрилган чораларни факат Ислом томонидан муқаддаслаштирилган қадриятларгагина эмас, балки ўз ҳаётига ҳам таъжовуз сифатида қабул қилди.

Н. А. Абдурахимова,
тарих фанлари доктори, профессор.

Манбалар:

1. «Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликлари талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари (1865-1990 йиллар)», Тошкент, «Шарк» нашриёт-матбаа консерни бош таҳририяти, 2000 йил, 26-30-бетлар.
2. Пален К. К. «Отчет по ревизии Туркестанского края. Переселенческое дело. С-Пб., 1910 г., стр. 19.
3. Кауфман К. П. Начальное народное образование в Туркестанском крае. 1881. С-Пб., 1910 г., стр. 15.
4. Юкоридаги асар, 13-бет.
5. Ўзбекистон Марказий Давлат архиви, И-3-фонд, 2-рўйхат, 60-иш, 336-варакнинг орқаси.